

коління. Психіка цього покоління більш реалістична й позитивістична, як попереднього. Вона цурається сентименталізму і непотрібного патосу, як і гуманістичної культури. Її кличем є нова *Sachlichkeit* і здобуття нового світу навіть поза рамками отих організацій, ця молодь є ворожа окруженню, від якого не має нічого сподіватися — ні забезпеченого становища, ні титулів, ні почестей. Під тим оглядом ціла молодь німецька є наскрізь революційна. Вона чекає лиш на гасло і провідника, який давби їй змогу взяти участь в здійсненні її — хоч і не завше виразних — але навязливих мрій, шукає їх реалізування.

Не дурно кінчить свою цікаву статтю Спенле цитатою з Едгара Кіне: „Нема країни, писав він, щодо якої осуд нас, Французів, був так часто помилковий, як Німеччина... Еволюція цього народу захмарена, цілком внутрішня, а ми спостерігаємо куди вона йде щойно, тоді, як та еволюція вже довершена“...

А. Річинський.

„Боротьба душ“ у Достоевського*)

Затамувавши адміністраційними репресіями розвиток національної культури на Україні, Росіяни натомісць силкувалися защепити Українцям російську культуру й довести до духового зближення України з Москвою. Почасти це їм вдалося; особливо українська інтелігенція часто заломлювалася і йшла в хвості пануючої культури. Одначе у всіх таких надломаних натур помітне психічне роздвоїння, своєрідна боротьба душ — української та російської. Дуже виразно виступає це напр. у творчості М. Гоголя, де питомі мотиви українського світогляду сплелися вже з деякими елементами московського походження. На дізгармонічне особисте життя Гоголя та суперечності в його творах вказують усі його біографи й критики. Зрештою, й сам він був свідомий своєї дводушности: „...я сам не знаю, яка в мене душа — хохлацька чи російська. Знаю тільки, що аж ніяк не давби переваги малоросіянинові перед руским, ані русському перед малоросіянином“ (лист до Смирнової 1844 р.). Це було причиною його життєвої трагедії. „Між двома душами“: коротко окреслив його літературну постать С. Єфремов.

Якщо Гоголь хитався між двома душами й не міг віддати переваги ані одній з них, то після нього приходять мисленники, який вже цілком віддався російській культурі.

*) Уривок із книжки — „Проблеми української релігійної свідомості“.

— в якого українська психе лише зрідка звучала своєрідними мотивами, незрозумілими й чужими для Росіян. Був це Ф. Достоевський. Його українське походження та ідейна залежність від М. Гоголя висвітлені, як слід; на жаль, і досі ще не зроблено аналізу українських мотивів в його творчості.

Достоевський висловився, що Гоголь помер „у безсиллі створити й точно визначити собі ідеал, над яким він мігби не сміятись“. Звідци можна зрозуміти творчість самого Достоевського: він накреслив для Росії величний місянський ідеал, — та скоро переконався, що так інтелігенція, як і простий нарід надто далекі від прийяття того ідеалу. Місянічна „утопія“ (вислів самого Достоевського) ставила перед Росією ідеал „служення людству православієм“; на ділі була це проблема світового проводу Росії, як православної великодержави. Тільки така дійсно блискуча ідея, відкриваючи ніби нові перспективи цілому слов'янському племені, могла заглушити в роздвоєній свідомості письменника голос його української душі. Своє місянічне покликання Росія, на думку Достоевського, мала виконати, установивши цілком по-новому взаємини між Церквою та Державою: „По русському пониманію и упованію надо, чтобы не церковь перерождалась в государство, как из низшаго в визшій тип (— „то Рим и его мечта“, пояснює він далі), — а напротив, государство должно кончить тѣм, чтобы сподобиться стать единственно лишь церковью и ничѣм иным болѣе“. Згідно з тою теократичною ідеєю Росія має об'єднати всі народи, просвітити їх своїм благочестям і перетворитися у всесвітню Церкву: булоб це одночасно тріумфом московського православ'я і московського націоналізму.

Але на цьому шляху чекали різні і зовнішні і внутрішні перешкоди. До перших належить передусім католицизм — як відмінний світогляд, також певний своєї правди; колізія була неминуча. І Достоевський гостро виступав проти католицизму. На його думку, Рим будує Царство Боже на землі методами, які вказує розум, організована людська праця. Але в той самий спосіб гадає створити рай на землі і соціалізм (— тут Достоевський вбачав подібність католицизму і соціалізму). В обох випадках — стремління оперти будучність людства на вказівках науки, між тим як для цього необхідне ще „сердце высшее“, віра (— участь волевого і емотивного чинника). Устами російського нігіліста Івана Карамазова, Достоевський змалював образ майбутнього людського „муравлища“, організованого за системою католицької науки або в душі соціалістичних теорій. Людство ділиться на дві нерівні групи — жменьку провідників (на чолі з Великим Інквізитором) і решту муравлища, у котрім дрібні люди житимуть дрібними інтересами,

„раді, що їх повели, як отару“. Людський дух є по природі бунтарем, та хібаж бунтарі щасливі? — а тут у цьому муравлищі вони матимуть і хліб, і дозвіл трошки грішити (оскільки будуть слухняними); ради цього вони охоче зречуться свободи, яка для них є тільки тягарем; бож „свобода і хліб земний у довільній кількості для кожного — неможливі разом, бо ніколи люди не потраплять поділитися між собою!“ Вони „ніколи не можуть бути свободними, бо вони слабосильні, зіпсуті, нікчемні бунтарі“. Їм треба конче вказати — „перед ким приклонятись, кому вручити совість і як зєднатися всім в одно загальне муравлище“. Ми, говорять Великий Інквізитор іменем гуртка провідників, дамо їм хліб і заспокоїмо їхнє сумління; ми їх оплутаємо тайною — „і всі будуть щасливі... тільки ми, що знаємо тайну, будемо нещасні. Вони помруть, і за гробом знайдуть лиш смерть. Але ми заховаємо таємницю, і для їхньогож щастя будемо вабити їх нагородою небесною і вічною. Бо колиб і було щось на тамтїм світі, то вжеж напевно не для таких, як вони“. Ясно, що „тайна“ цих провідників — то цілковитий брак віри в Бога і в особисте безсмертя; тут і причина їхнього песимізму. Такий самий безнадійний смуток визирає в фантазіях російського соціаліста про майбутній рай на землі (— коли люди покинуть Бога і урядять своє життя ніби за вимогами „розуму“): він сподіється, що люди тоді більше любитимуть один другого власне для того, „аби загасити великий смуток у своїх серцях“, — бо знатимуть, що безсмертя нема, й за ними зїстає лише вічна порожнеча. Великий Інквізитор хоче заховати цю таємницю від маси свого слухняного „муравлища“: тільки тоді ці люди будуть щасливі у своїй несвідомості. Тому він сперечається з Христом: „Чи ж багато таких, як Ти?... Ти думав про людей занадто високо... Ти гордий Твоїми вибранцями, але в Тебе лише вибранці, а ми заспокоїмо всіх“...

Зударилися два світогляди: для одного — спасіння тільки „общиною“, „скопом“, і то однаково для всіх, хоч і ціною свободи одиниць. Для другого — спасіння лиш у моральній силі одиниці, яка свобідно вірить навіть у Скараного на смерть, не чекаючи, доки Він чудом зійде з хреста. Свобідна віра не потребує чуда, бо чудо примушує вірити, а між тим моральна вартість такої вимушеної віри дуже невисока. Для першого ціле людство — одно муравлище, вежа Вавилонська, у котрій з особливою охотою винищується видатніші одиниці, шоби зрівнати всіх з юрбою (— большевицький спосіб). Для других — варто навіть „загубити тисячі, аби спасся один“, бо світова гармонія не порушиться ані від сліз безвинно катованої дитинки, ані від страждань праведного Йова. Там — світ дрібних, нікчемних, підлих істот, правдивої комашні; тут — нехай

жменька героїв, але сильних духом, загартованих. Тому для ісповідників соціалізму християнство є занадто аристократичним світоглядом.

Бунт думаючої одиниці проти затоплюючої його безликої маси у Достоевського часами досягає трагічного напруження. Він то ідеалізує цю масу (— „народ-богоносець“), то раптом каже, що ціла Росія на те лиш жила, щоби зродити жменьку людей великих, міцних, аристократів духа. Через те він виступає і проти католицтва, і проти соціалізму: він боїться, що свобідна моральна воля людини в обох випадках може бути звязана — чито системою католицьких понять, опрацьованих з докладністю й хистом римських правників (— Легенда про Великого Інквізителя), чито загальною нівеляцією в соціалістичному раї (— „Шигальовщина“ у „Бѣсах“, сповідь Версилова у „Подростку“). Очевидно, Достоевський заскоро осудив католицизм — поминувши виховний вплив Католицької Церкви, яка власне змагає виробляти тверді, дисципліновані характери й зміцняти моральну силу одиниці, — але, щоправда, змагає до цього при помочі цілої системи плянових вправ, між тим як „всякая система — не русская вещь“ (Тургенєв). А втім і Достоевського разив — „Рим не весь, це неправда“, він був не так проти католицтва, як проти інквізиторів, єзуїтів...

Та пригадаймо, що „муравлище“, „община“, це — ідеал не тільки соціалістичний, але й національний московський. Якщо Достоевський його відкидає, то не тільки тому, що він передбачав усі „принади“ колективістичного раю, але й тому, що він вже бачив зародки комуні в московському суспільстві й відчував огиду до тої азійської „рівности у рабстві“. Був це протест української душі проти московсько-монгольської стадности. Бунт одиниці проти абстрактного „людства“, це — українська тенденція, єретична з погляду московської ідеології (контрреволюційна, скажуть нині). „Яке мені діло до того, що буде за тисячу літ з отим вашим людством... У вас буде казарма, спільні мешкання, strict necessaire, атеїзм і спільні жінки без дітей... і за все це... ви берете на заміну всю мою особистість!“... Достоевський підкреслює неморальність самої ідеї „людства“, її суперечність з християнським світоглядом, — бо з мріями про т. зв. загальне добро лучиться тут зневага й жорстокість до свого „ближнього“. „В абстрактній любові до людства любиш майже завжди одного себе“, писала Настасья Филиповна. Достоевський закидує народникові-Некрасову: „Вы и на Волгѣ любили общечеловѣка в бурлакѣ... страдали так сказать по общечеловѣка. Видите-ли, любите общечеловѣка значит навѣрно уж презирате, а подчас и ненавидѣте стоящего подлѣ себя настоящего человѣка“. Іван Карамазов отверто

каже: „Я ніколи не міг збагнути, як можна любити своїх ближніх. Власне ближніх, по мойому, не можливо любити, а хіба тільки дальніх... Щоби полюбити чоловіка, треба, щоби він заховався, а ледве тільки покаже своє обличчя — пропала любов“. Так говорить московський ліберал, який носиться з проектами перебудови суспільності й утворення соціалістичного раю на землі. На шляху до тої своєї улюбленої мрії він готовий в кожній хвилі на злочин і насильство над людиною. Цю теорію переняв від нього льокай Смердяков, і виправдуючись саме тою теорією, вбив батька Карамазових. Отже всупереч з тою проповіддю „загально-людського“ щастя Достоевський воліє в своїм житті ущасливити хоч одну людину, але не тільки в теорії, а на ділі; він хоче навіть поставити це в обов'язок кожному інтелігентові. Таким чином, загальна нівеляція задля абстрактного „людства“, азійська стадність, нищення особи серед безликої маси, негачія всіх вартостей індивіда у колективістичнім „муравлищі“ — це ті прикмети російського світогляду, які Достоевський змалював у своїх творах вже не щоби висмівати їх, як Гоголь, а щоби наочно вказати на неминучу загибель Росії, якщо вона йтиме далі слідами Верховенських, Шигальових, Шатових — усіх тих нігілістів, що й самі жахалися тої прірви, над якою опинилися. Загубивши релігійну віру, позбавлене вищих животворчих ідей, російське „муравлище“ не тільки не зможе сповнити месіянчного призначення Росії, але й мусить само загинути: „никакая община его не спасет: будут лишь общесолидарные нищие, заложившіеся и закабалившіеся всею общиной“. Чиж не справдилося нині це пророцтво?...

Отже найбільша трудність месіянчного завдання Росії, на думку Достоевського, криється якраз унутрі російського народу: як може цей нарід сповнити своє провіденціяльне значіння світової скарбниці православія — при масовім поширенні атеїзму в наслідок засвоєння росіянами матеріалістичних теорій? Відчувши свою безрадість перед цим явищем, уважаючи втрату віри серед російської інтелігенції не тільки за релігійне і моральне самогубство, але й за зраду національного ідеалу, Достоевський аналізує психологію атеїзму й виводить тип переконаного, послідовного безбожника, який приходить до висновку, що він обов'язаний скінчити самогубством (— і робить це в надії, що тим він спасе зновуж таки в сіх людей). Для чесної думуючої людини атеїзм є одна мука: „Пощо мені ваша природа... що мені у всій цій красі... просто придалося моє нікчемне життя, життя атома, для поповнення якоїсь там загальної гармонії в цілому... Годжуся, що инакше, цебто без постійного поїдання один одного, улаштувати світ було ніяк неможливо... Затеж... коли вже раз мені дали пізнати, що я єсьм, то яке мені діло, що світ збудовано з похибками?“ Щоби по-

збутися цих понурих дум, російський нігіліст готовий все віддати, щоби тільки — „вплотиться в душу семипудової купчихи и Богу свѣчки ставить“. Навіть такий собі простакуватий вояк остовпів: „Если Бога нѣт, то какой же я послѣ этого капитан“?..

Звідціль безнадійний песимізм, який параліжує всяке життя, всякий рух. Все валиться; ні про що інше не може бути думки; всяке бажання стає безсенсовним. „Був на землі один день, і посередині землі стояло три хрести. Один на хресті так вірив, що сказав другому: будеш нині зі мною в раю. Скінчився день, обидва померли, пішли й не знайшли ані раю, ані воскресення“, оповідає Кирилов (— „Бѣсы“). А між тим така віра Того Єдиного — це вже само по собі чудо природи: Він був для землі тим, для чого їй жити. „І щож, коли закони природи не пожаліли й Цього, навіть чудо свогож не пожаліли, а змусили і Його жити серед ложі й вмерти за лож, то значить уся планета є лож і стоїть на ложі й дурних книгах. Значить, самі закони планети — лож і диявольський вовевіль. Для чогож жить“?..

Як при таких поглядах сміє російський інтелігент — при своїй підлоті, своїй „шатості“, при своїй духовій порожнечі, де жадної віри вже не зістало, де навіть „ідейне“ самогубство Кирилова використовується для дрібного ошуканства, де нігілізм теоретичний і нігілізм моральний спустошив людську душу, як безводну пустелю, — як сміє він ще претендувати на провід народніми низами, нести й туди заразки того страшного розкладу, ширити й там „смердяковщину“?.. „Та невжеж ти себе такого, як є, людям замість Христа пропонувати хочеш?“ питає Верховенський синя. А висновок звідток для Росії та її місянічного ідеалу — фатальний. Якщо в Європі й завалиться Вавилон, і падіння його буде велике, — „то в нас у Росії й валитися нічому... Впадуть у нас не камні, а все розпливеться в багно. Свята Русь менше всього на світі може ставити опір чому небудь. Простий люд ще сяк-так держиться Російським Богом, але після останніх вісток Російський Бог — дуже ненадійний... Росія нині є на цілому світі переважно те місце, де все, що хочете, може статися без найменшого опору... Свята Русь — країна деревляна, вбога і... мебезпечна... вона радітиме всякому виходові... Росія, якою вона є, не має будуччини“. Навіть діставши свободу, російський нарід ледві чи зможе її знести..

Та Достоевському лишалась ще надія, що — коли не інтелігенція, то простий нарід збереже віру й сповнить високе призначення Росії. Одначе большевицька революція розбила й цю надію, виявила засадничу лож московського релігійного народництва: простий нарід зрадив православ'я так само, як інтелігенція! Тому Бердяєв нині не знаходить вже іншої ради, як зріктися цілком російських місянічних

претенсій, смиритись, каятись і шукати рятунку у самодисципліні, в самопоглибленні й духовім зміцненні особистости. Це — банкруцтво московського месіянїзму, — але ще Чадаєв писав, що російський нарід не має будуччини, що не врятує його ні візантійське православіє, ні азїятські традиції, та що єдиним рятунком для нього лишається тільки обєднання з католицьким Заходом. А колиб російські месіянїсти могли тепер устати із гробу, то побачилиб, що — прийшли інші люди, які не тільки реалізували мрію про людське „муравлище“, але й кинули цілому світові замість месіянїчної православної ідеї нове — тим разом большевицьке видання московського месіянїзму...

Творчість Достоевського, це — крутіж ідей і пристрастей. Та коли згадати, що в кожного зі своїх героїв він вкладав частину себе самого, то стане ясным, що той хаос є відзеркаленням його власної роздвоєної душі. Він весь у пошукуваннях, — але трагедія його в тім, що в муках знайдені ідеали заразже в нього валяться, не видержуючи удару з мерзеною дійсністю; він тужить за спасенною красою — й знаходить тільки підлоту. Він глибоко любить Росію, свою нову вітчину; він вказує для неї високий месіянїчний ідеал, бореться з зовнішніми перешкодами на цім шляху, й переконується, що все це — надармо, що мрія ніколи не здійсниться, і то через перешкоди внутрішні, заложені у психіці російського народу. Темрява перемагає останні проблески потустороннього світла. Все гине.

І щойно тоді встають несподівано нові голоси, міцніє подих іншої ідеології, й нове благодатне світло наповнює стрівожену душу: „Заночували, брате, ми в полі, й прокинувся я на завтра рано, ще всі спали, навіть сонечко ззалису не виглянуло. Поклонився я, милий, головою, обвіз зором наоколо й зітхнув... Краса всюда неізреченна! Тихо все, повітря легке; травка росте — рості травко Божа, пташка співає — співай пташко Божа, дитинка у молодіці на руках пискнула — Господь з тобою, маленька людино, рості на щастя, дитятко! І ось, наче я перший раз тоді, в самім житті моім, все це у собі вмів... Навіть по смерті — вже як поховають і забудуть про мене: „нехай забудуть, милі, а я вас і з могилки люблю. Чую, дітки, голоси ваші веселі, чую ходу вашу на рідніх батьківських могилах у поминальниці; живіть поки на сонечкові, радійте, а я за вас Богові помолюся, у сні до вас ізйду... все одно — й по смерті любов“. У цих словах виступає вже зовсім відмінне психічне наставлення; це — філософський ерос Сковороди: він також опівночи, граючи на сопілці, разом з цілою природою підносив гимн радості, переповнений почуттям любови й вічності. Неначе паде заслona, й розкривається цілком інша психічна атмосфера: „Любіте все сотворіння Боже, і ціле, і кожну пісчинку. Кожний листо-

чок, кожний промінь Божий любіте.. любитимеш кожду річ, і збагнеш таємницю Божу в річах". Не про безлике, егоїстичне „людство" йде мова: тут людина споріднена з усім Божим світом з кожним твором, горить діяльною любов'ю — і до зоряного космоса, і до кожної ось-тут піщинки, до найменшої травки і пташки. У цій загальній гармонії не може бути найменшої кривди, найменшого насильства над окремим хочби й найслабшим сотворінням — бо й воно криє в собі „таємницю Божу"; щастя цілоти є щастям одиниці і навпаки, бо в своїй суті так одиниця, як і всевіт є написаним Божим Об'явленням. Світ є не тільки красний; він у своїм глибокім єстві є праведний; кожна подія й кожне творіння у ньому є реалізацією якоїсь Божої думки.

Але те почування глибокого звязку з природою, той життєрадісний оптимізм, навіяний такими безпосередніми переживаннями, це — голос української душі. Згадати лиш народні обряди Святого Вечора, коли господар дому враз з господинею приносить жертви й виголошує ритуальні молитви й заклинання, якими безпосередно встановлює містичний звязок між собою і божеством та всіми космічними силами. З другого боку оптимізм українського народнього світогляду спирається на уявленні Бога — людського Добродія, такого близького до нас, справедливого Господаря світу. Ці елементи староукраїнського світогляду лишилися незміненими й досі. Дійшовши до повної негачії московського місяничного іделу, Достоєвський проте не загубився у пустелі, заселеній російськими „бісами і бісенятами, що нагромадилися віками у великому й милому нашому хворому, у нашій Росії": в ньому відзивається приспана від дитинства українська психе, й вона рятує його від песимізму.

Українських мотивів у творчості Достоєвського ще зовсім не досліджено. Цікава в нього ідея „серця вищого", цебто підкреслення (поруч з інтелектом) волевої і емотивної сторони в людині; це також — стара ідея українська (Сковорода, Гоголь, Костомаров, Куліш, Юркевич). Не припадково вона звучить і в словах Зосими: „дякуйте Творцеві, що дав вам серце вище"... Подібнож говорить Аглая до князя Мишкина: „Хоч ви й справді хворі умом... але зате головний ум у вас ліпший, ніж у них всіх... бо є два уми: головний і неголовний". Те глибоке серце, той головний ум, це — правдива, повна людина, яку ще треба у собі знайти (Сковорода).

Часами боротьба душ у Достовського стає особливо помітною, коли контрасти збігаються ближче. Старець Зосима дає алєгоричне пояснення пекла (в той час коли московська релігійність відрізняється навпаки буквоідством і формалізмом); він радить молитися за самогубців

(хоч це вважалося гріхом), інакше розуміє піст і т. д. Та зараз же по його смерті ченці (— сумаричний образ московської душі) рішучо осудили: „несправедливо учил; учил, что жизнь есть великая радость, а не смирение слезное“ (— противенства українського і російського світогляду)... „по-модному вѣровал, огня матерiального во адѣ не признавал... к посту был нестрог, сладости себѣ разрѣшал, вареніе вишневое ѣл с чаем...“, навіть — „чертей отвергал“.

Мусимо признати, що ця боротьба двох душ у Достоевського відбувалася під порогом свідомості; ніколи вона не набирала у нього характеру ясно усвідомленої колізії двох суперечних національних ідей, як то ще бачимо у Гоголя. Достоевський вже тільки інстинктивно відчуває одідичену від свого батька погорду до Росіян, яка відбилася і на його творчості. Він жорстоко викпиває російського інтелігента, що цілий вік живе „на французском языкѣ, шутя, с коротенькими идейками и с парикмахерским развитием, и умрет, не замѣтив, что всю жизнь был дураком“. А між тим, якою національною пихою й нетерпимістю дише російська інтелігенція: вона не стерпить нічого навіть доброго, якщо воно виглядає хоч трошки „не так, як раз назавжди в Москві приказано“. І в той же час росіянин може спокійно заїдати пиріжком плювки на себе й зневагу своєї національної гідності, виявляючи таку „широту“ натури, таку гнучкість сумління, яку звичайно зветься вже підлотою. Це холопство помітне особливо у відношенні до влади: на Московщині навіть у чудо вірять щойно тоді, коли про нього „в государственныя книги все точь-в-точь через начальство велѣно записать“. Проти „начальства“ не сміє бути жадного протесту, навіть коли воно допускається профанації святинь. Національною прикметою Росіян стала брехливість, і не знати над ким Достоевський більш іронізує, кажучи, що „нѣмец, как ни напрягайся, а нашего русскаго вранья не поймет“. Ще більш обурювала його московська брутальність і лайка; Росіяне — „безспорно самый сквернословный народ в цѣлом мірѣ“; їхній нахил до „сквернословія“ і „скверномыслія“ викликав у нього обридження: „нравится им именно пакость и утонченность пакости... нравится низость паденія, нравится именно вонь, словно лимбургскій сыр утонченному гастроному; тут именно потребность размазать и понюхать и упиться запахом“...

Вистарчить порівняти таку психологічну характеристику Росіян з тим високим месіянським ідеалом, який накреслив перед ними Достоевський, — і щойно тоді можна зрозуміти глибину його особистої трагедії, тої ідеологічної розгубленості, що була наслідком нездалої асиміляції двох відмінних культурних типів.